

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Л. А. КУШИНСЬКА (Київ)

Про джерело права русько-візантійських угод X ст.

Зовнішньополітичні відносини між слов'янами та Візантійською імперією зафіксовані ще в VI—VII ст. Прокопієм Кесарійським¹, Іорданом², Псевдо-Маврикієм³ та іншими авторами. Уряд імперії мусив рахуватись із слов'янами як з реальною військовою силою, що становила справжню небезпеку для її східних кордонів⁴.

Якісно новим явищем в історії русько-візантійських відносин була дипломатична діяльність Русі як протодержавного об'єднання східних слов'ян. У 838 р. в імперії з'явилося посольство, що мало на меті встановлення дружніх взаємин між двома країнами⁵. У 860 р., після облоги русами Константинополя, між імператором та слов'янським вождем було підписано перший мирний договір. Важливість останнього полягала в офіційному визнанні Київської землі як держави на міжнародному рівні. Русь та Візантійська імперія були різними за соціально-політичним розвитком, але відносини між ними справляли помітний вплив на процеси, що відбувались у Східній Європі в IX-X ст.

Візантійська імперія вважалася законною спадкоємницею римської правової культури. У 529 р. тут був створений "Свод цивільного права", що мав фундаментом римське право. Русь не могла успадкувати чийось правову культуру, оскільки не була утворена на уламках попередньої імперії. Як молода поліетнічна держава вона сама творила своє право, маючи за основу стародавній звичай.

Соціально-політичні процеси, що відбувалися в Київській державі, визначали ту міру, в якій звичай нормативного характеру узгоджувався з

правотворчістю князів, але безсумнівним є те, що на початку IX ст. на Русі існувала стабільна форма звичаєвого права.

В X ст. між двома державами було укладено письмові угоди. П. П. Толочко вважає, що саме в цей час русько-візантійські відносини стали на твердий ґрунт юридичної регламентації⁶. Договори уклалися в двох примірниках (на дві хараты). Один, написаний від імені Русі давньоруською мовою, скріплений печатками й підписами купців, передавався на зберігання у Візантію, інший, написаний грецькою мовою, зберігався в Київській державі. Кожна сторона згідно зі звичаєм укладання міжнародних угод робила переклад на свою мову примірника, що зберігався в неї⁷.

Відносини між Руссю та Візантією трималися на взаємній зацікавленості держав одна в одній. Київ шукав шляхи для збагачення правлячої верхівки. Візантійська імперія була зацікавлена в молодому партнері, котрий міг би ще більше поживити її торгівлю та обіг грошей.

Перший торговельний договір було підписано у 907 р., коли Олег на чолі 80-тисячного війська здійснив похід на Константинополь з метою примусити імператора відновити виплату данини Київській державі та надати привілеїв руським купцям⁸.

Цей трактат було підписано під тиском з боку Русі, що фактично нав'язала свої умови імперії. Цікавим є договір 911 р. між Олегом та грецькими імператорами Левом та Олександром. У трактаті згадуються численні попередні усні угоди між Руссю та Візантією: "...Русью, многажды право судимохъ, но точью простословесснь..."⁹.

За умовами договору, сторони взаємно обіцяють мир та дружбу і передбачають форму й спосіб спорів, що можуть виникнути між греками та русинами. Очевидно, після офіційного дипломатичного визнання Русі Візантійською імперією між обома державами були досить активні торговельні відносини, а значить, виникали суперечки, позови, які вимагали законодавчого врегулювання¹⁰. Заслуговує на увагу той факт, що вперше за історію русько-візантійських відносин у договорі було сформульовано загальний закон, котрий мав попередити будь-яке зіткнення між грецькими та слов'янськими законами. Загальні норми мають джерело права, і довгий час між вченими не було єдності в питанні, чиє право (руське чи візантійське) превалювало в загальному законі.

М. Ф. Володимирський-Буданов, вказуючи на компроміс між слов'янським звичаєвим правом та грецьким законодавством, висловлювався на користь першого¹¹. Дослідник Р. Дарест вважав, що інакше й бути не могло, оскільки у разі зіткнення двох народів нерівної цивілізації поступки завжди робить той, хто стоїть вище за розвитком¹². На нашу думку, важко сказати, чи можна робити таку чітку градацію на вищі та нижчі ступені цивілізації. Існують об'єктивні закони суспільного розвитку, і досягнення народом державного рівня свідчить, що цьому сприяли об'єктивні чинники, і ніяк не характеризує сам народ як такий. В. І. Сергієвич головним джерелом права русько-візантійських угод вважає грецьке право¹³. Д. Я. Самоквасов доводить, що в договорах відтворилося лише слов'янське право¹⁴. На думку Р. Л. Хачатурова, в угодах було створено загальний закон, що майже повністю запозичений з руського¹⁵. Б. Д. Греков¹⁶ та С. В. Юшков¹⁷ доводили, що в основу договорів було покладено закони та звичаї стародавньої Русі.

З аналізу статей договорів видно, що джерелом права став загальний закон, більшість норм якого були руськими звичаєвими. Візантія об'єктивно була більш зацікавленою стороною і погоджувалася на запозичення слов'янських правил. Розстановку політичних сил у Східній Європі не можна назвати сприятливою для Візантії, котра потребувала військової допомоги з боку русів. Київська ж держава була зацікавлена в збагаченні

правлячої верхівки, до якої входив не лише київський князь з оточенням, а й племінні князі. Р. Іванченко звертає увагу на те, що християнізована еліта київського князя не поспішала приймати в своє середовище провінційну родову аристократію¹⁸, але й конфліктувати з нею також не бачила сенсу, адже Русь зміцнювала своє становище шляхом поширення влади на племінні княжіння. Найшвидшим шляхом збагачення вважалися торгівля й війна. Візантія, що в цей час захищала східні кордони від арабів, не була зацікавлена у військовому конфлікті з Руссю. Імперії було вигідніше зробити поступки на користь руського права й надати привілеї руським купцям.

У кожному договорі видна та міра поступки слов'янському звичаєвому праву, на яку візантійський уряд міг погодитися залежно від політичної ситуації. Якщо в трактаті 911 р. зустрічаються лише деякі елементи грецького права, то в договорі 945 р. Русі залишалось прийняти запропоновані умови, але в цій угоді є частішими прямі посилання на Закон Руський. При укладенні договорів іноді виникала колізія правничих понять. Наприклад, поняття "злочин" в перекладі з грецької мови звучить як "проказа", "согрешение". В умовах панування християнської правової доктрини злочином вважалося порушення божественного закону, звідси й відповідна термінологія. У Руській державі злочин був "обидою", оскільки будь-яке порушення громадського спокою чи посягання на особу або майно вважалося саме "обидою" проти всього роду. Отже, при виробленні загального закону необхідно було створити таку правову норму, котра б відповідала правосвідомості як слов'ян, так і греків.

Договір 911р. при розгляді суперечок визначає необхідним наявність доказів. Якщо таких було недостатньо для доведення вини підозрюваного, зверталися до звичаєвих доказів - жалібнику дозволялось доповнити свої показання присягою, прийнятою відповідно до правил тієї релігії, яку він сповідував. Після того, як позивач клянеється в правдивості своїх свідчень, обвинувачення вважається доведеним. Відповідач підлягає неминучому засудженню, якщо тільки сам не надасть суду інших доказів. Пізніше в статтях Руської правди процедура присяги позивача дістане назву очисної, а окремі статті першого руського кодексу розрізнятимуть присягу позивача і присягу відповідача.

Вплив руського звичаєвого судочинства спостерігається у справах про вбивство: "Аще кто убиеть Крестьянина Русин или Християнинъ Русина, да умреть, идеже аще сотворить убийство, аще есть имовить да часть его сиречь же будет по закону, да возьмет ближчий убиенного, а и жена убившаго да иметь тамцем же прибудеть по закону, аще ли есть неимовить, створивший убийство, и убежавъ, да держится тя жи, дондеже обрящеться, яко да умреть"¹⁹. Тут за слов'янським звичаєм дозволяється здійснити помсту, правда, в момент скоєння злочину. Візантійські юристи, напевно, знали про поширення звичаю кровної помсти на Русі і тому поспішили її обмежити в угоді, заборонивши таким чином законодавче післясудову помсту. Слов'янський вплив простежується в заміні покарання грошовим викупом, чого не знало грецьке право. М. Ф. Володимирський-Буданов вбачає в цій статті поступку на користь візантійського права — недоторканність майна невинної дружини злочинця²⁰. Цей факт можна вважати розумним компромісом двох правничих систем. Мова йдеться про власність, яка за римським правом не може бути відчужена незаконно. Згідно з римською правовою доктриною дружина, що не мала наміру здійснити злочин і є невинною, не відповідає за провину чоловіка. За руським же звичаєвим правом, що видно з пізніших писемних пам'яток, при відшкодуванні шкоди родичам потерпілого інтереси невинної дружини злочинця не враховувалися.

У трактаті 911 р. містяться взаємні заходи для врятування суден, які зазнали аварії, та екіпажу. Це були перші кроки до закладення підвалин міжнародного морського права. З договору видно, що звичайним явищем стало перебування русів на службі у Візантії. Угода дозволяє останнім вільно розпоряджатися своїм майном. У випадку смерті договором передбачалось успадкування за заповітом, а в разі відсутності останнього — за законом. Майно померлого переходило руським або грецьким родичам небіжчика: "...Аще кто умреть, не урядив свого им именья, ци и своих не имовить да взъвратится именье к малым ближникам в Русь, аще ли створить обряженъе, таковыи възьметъ упряженое его, кому будетъ писал наследи ти именье, да наследи ти с отъ взимающихъ куплю Руси отъ различныхъ ходящихъ в Греки и удолжающихъ" ²¹. У законі не зазначено, які саме родичі — руські чи грецькі — мають право на першочергове успадкування. Очевидно, тут діяла стара звичаєва норма, котра завдяки загальнозживаності й обов'язковості не фіксувалася письмово.

Договір 911 р. містить пряме посилання на закон Руський в 5 статті: "Аще ли ударить мечем или бьетъ кацъмъ любо ссудомъ за то ударение или убиение да вдаст литр 5 сребра по закону Русскому..." ²². На наш погляд, закон Руський це і є звичаєве право, тобто ті слов'янські звичаї нормативного характеру, що отримали санкцію державної влади, але ще не зафіксовані письмово. Очевидно, що правовий звичай був головним регулятором суспільних відносин в Київській державі вже в часи першого дипломатичного визнання Русі Візантією у 860 р. Можна припустити, що в процесі трансформації звичаїв нормативного характеру на правовий звичай вже в 838 р. існували головні норми звичаєвого права, котрими керувалися в державницькому житті. Але цей процес складний і тривалий і його інтенсивність залежала від проникнення в правосвідомість майнового елементу.

На думку Б. Д. Грекова та С. В. Юшкова, закон Руський — це норми права, які виникли в основних центрах Русі²³. Саме слово "закон", як доведено Б. Д. Трековим, давньоруського походження. Цей термін у X ст. перейшов до печенігів і був у них загальнозживаним ²⁴. Необхідно звернути увагу на різницю в значенні поняття "закон" у X ст. і в наш час. У сучасному розумінні закон — це постанова верховної влади в державі. В давніх пам'ятках права під цим терміном мається на увазі загальнозживаний і санкціонований тип відносин. Ще Еверс зазначав, що літописи не згадують закони в загальному розумінні цього слова. Оскільки звичаї та нрави завжди передували законам, то перші закони *і е не що* інше, як звичаї та нрави, що отримали певне значення у мові окремого народу і для кращого виконання зафіксовані на папері ²⁵.

Запропонований Я. Н. Шаповим лінгвістичний аналіз слів "закон руський" переконує в тому, що усна форма звичаєвого права східних слов'ян пізніше закріпиться під назвою Руська правда, оскільки це тотожні поняття. Виходячи з того, що староруська літературна мова включала багато церковнослов'янських та староболгарських елементів, автор перекладає слово "закон" як "убцос;" (з грецької), а комплекс руських правових норм у грецьких екземплярах договорів - як "vSuoC; рсоііц^". Зрозуміло, що під комплексом правових норм Давньої Русі може розумітися лише звичаєве право. Далі Шапов зазначає, що поняття "руська правда" на грецьку мову може бути перекладене лише як "vSuoc; рсооіцо^". Отже, дослідник вважає, що в Київській державі у X ст. існувала саме Правда Руська, а не Закон Руський, котра збереглася в редакціях XI та XII ст. та пізніших списках ²⁶.

Договір 945 р. між Ігорем і грецькими імператорами Романом, Константином та Стефаном укладено в умовах, несприятливих для Русі. Не-

зважаючи на несприятливі умови трактату, на які погодилася Київська держава, слов'янський звичай є джерелом права. Деякі статті угоди висвітлюють особливості правовідносин між греками та русами, які не було зафіксовано в попередньому договорі 911 р. Наприклад, те, що слов'яни не могли бути судимі на грецькій території своїми одноплемінниками. Можливо, раніше у Візантії русів судили руси, тепер же вони повинні були звертатися до імператора або його суддів²⁷. Це положення відбиває один з принципів міжнародного права — принцип території, згідно з яким злочин розглядається судом тієї держави, на території якої він був скоєний.

Підтверджуються положення договору 911 р. про вбивства та каліцтва, але додається, що вбивця видавався рідним жертви, які були вправі його умертвити. Це положення, спільне майже для всіх давніх правничих систем, було відсутнім у римському праві. Виникла колізія, і грецький закон поступається на користь руського звичаєвого права. Очевидно, звичай кровної помсти, поширений в Руській державі, застосовувався руськими купцями в Візантії. Імперський уряд мав захистити своїх підданих і обмежив кількість месників (ними ставали найближчі родичі), а також обмежив сваволю чужинців: будь-який злочин розглядався виключно грецьким судом, і лише суд видає вбивцю родичам загиблого.

Пряме посилання на Руський закон зустрічається в статтях 6, 9, 14. Третій пункт говорить про нехристиян-рабів, котрі допускаються до прийняття присяги по "...закону своєму"²⁸, що також можна вважати непрямим посиланням на звичаєве право Київської держави. В статтях договору відчутні звичаєві елементи, такі як присяга, право помсти. Трактат 911 р. містить клятву списками, договір 945 р. відтворює зміни в ідеології руського суспільства, що поступово християнизувалося: "...А иже преступить се от страны нашея, ли князь, ли ин кто, ли крещен, или некрещен, да не имуть помощи от Бога... А некрещеная Русь полагают щиты своя и мечь своѣ наги..."²⁹. Аналіз пунктів угод виявляє майновий елемент, що міцно закріпився у правовідносинах. Шоста стаття зазначає, що злодій повинен не лише повернути викрадену річ, але й відшкодувати її вартість. М. Ф. Володимирський-Буданов вважає, що продаж і урок Руської правди беруть свій початок саме з подвійної винагороди за викрадену річ, що зустрічається в русько-візантійських договорах³⁰.

Останній договір, підписаний у 971 р., не містить ніяких правових постанов. Укладений між князем Святославом та імператором Іоанном Цимісхієм трактат є першим письмовим договором перемир'я, що зупиняв воєнні дії між двома державами та забезпечував мирні відносини. В угоді зазначалося: "...Клямося ко царем Греческим, и со мною боляре и Русь вся..."³¹, що свідчить про подальший процес централізації Київської держави. Процес підкорення племінних князівній центральній владі був першим документально засвідченим конфліктом звичаю та права, старим укладом та законотворчістю київських князів. Якщо договір 911 р. зазначає племінну знать як "светлых бояр, иже суть под рукою его (князя. — Л. К.)"³², то угода 945 р. характеризує місцеву аристократію як "всякое княжь"³³. За період між двома угодами відбувалося підкорення навколишніх земель, окремі з яких (древлян, в'ятичів) доводилося приєднувати не один раз. Святославу вдалося підкорити одне з найволелюбніших племен - в'ятичів*, що дало князю підставу говорити про "всю Русь" як суб'єкт міжнародних правовідносин.

* Б. А. Рыбаков у праці "Новая концепция предыстории Киевской Руси" вважає, що племінний союз в'ятичів являв собою окремих, досить сильний соціальний організм, що існував одночасно з Руссю, але знаходився на іншому рівні історичного розвитку / Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси // История СССР. — 1981. — № 2. — С. 52.

Отже, з аналізу статей письмових договорів Русі з Візантією видно, що в Київській державі на момент підписання угод був досить високий рівень правової культури. Х століття можна вважати апогеєм перетворення звичаю нормативного характеру на правовий звичай, оскільки держава вже сформувалася і визріли нові правовідносини. Посилання на Руський закон в цих договорах є першим документальним свідченням існування в Київській державі стабільної форми звичаєвого права, що формувалося в основних політичних центрах Русі на основі звичаю нормативного характеру навколишніх земель та Києва. Письмові договори містять велику кількість усних угод, укладених русами з імперією. Це значить, що в 838 р. вже була певна група звичаєвих норм, котрі мали чинність на території Руської держави.

Створений Руссю та Візантією загальний закон письмових угод мав за джерело давньослов'янське звичаєве право, оскільки імперія як більш зацікавлена сторона намагалася підтримувати з Київською державою дружні відносини і надавати привілеї руським купцям, бо саме вони прагнули до швидкого збагачення через торгівлю. Навіть в несприятливих для Русі договорах мається посилання на закон руський і звичаєві руські елементи, такі як присяга, право помсти. Таким чином, русько-візантійські угоди є для історика унікальним матеріалом, що дає можливість простежити перехід від слов'янських звичаїв нормативного характеру до правових норм, зафіксованих в першому руському кодексі.

¹ П р о к о п и й Кессарийский. Готская война // Свод древнейших письменных известий о славянах. В 2-х т. — Т. 1. — М., 1991. — С. 3.

² И о р д а н. Готская история // Свод древнейших письменных известий о славянах. В 2-х т. — Т. 1. — С. 45.

³ М а в р и к и й . Стратегикон // Свод... — Т. 1. — С. 382.

⁴ Там же.

⁵ С а х а р о в А. Н. Дипломатия Древней Руси. — М., 1987. — С. 25.

⁶ Т о л о ч к о П. П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 187.

⁷ Ю ш к о в С. В. Памятники русского права. — М., 1952. — С. 4.

⁸ Б о р и с е н к о В. Й. Курс української історії. — К., 1996. — С. 48.

⁹ ПСРЛ. — Т. 1. — Лаврентьевская летопись. — СПб., 1846. — С. 14.

¹⁰ К о т л я р М. Ф. Русь язичницька. — К., 1995. — С. 100.

¹¹ В л а д и м и р с к и й - Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. — Ростов-на-Дону, 1995. — С. 295.

¹² Д а р е с т Р. Исследования по истории права. — СПб., 1894. — С. 186.

¹³ С е р г е в и ч В. И. Русские юридические древности. — СПб., 1890. — С. 56.

¹⁴ Самоквасов Д. Я. История русского права. Начала политического быта древних славян. — Варшава, 1878. — С. 43.

¹⁵ Х а ч а т у р о в Р. Л. Становление права (На материале Киевской Руси). — Тбилиси, 1988. — С. 44.

¹⁶ Г р е к о в Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953. — С. 14.

¹⁷ Ю ш к о в С. В. Назв. праця. — С. 8.

¹⁸ І в а н ч е н к о Р. Історія без міфів: Бесіди з історії української державності. — К., 1996. — С. 16.

¹⁹ ПСРЛ. — Т. 1. — Лаврентьевская летопись. — С. 15.

²⁰ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М.Ф. Указ. соч. — С. 306.

²¹ ПСРЛ. — Т. 1. — Лаврентьевская летопись. — С. 15.

²² Там же.

²³ Г р е к о в Б. Д. Киевская Русь; Юшков С. В. Русская правда. Происхождение, источники, ее значение. — М., 1950.

²⁴ Г р е к о в Б. Д. Указ. соч. — С. 523.

²⁵ Э в е р с. Древнейшее русское право. — СПб., 1826. — С. 12.

²⁶ Ш а п о в Я. Н. "Закон русский" договоров Руси с Византией и "Правда Русская" // Внешняя политика Древней Руси. — М., 1988. — С. 122.

²⁷ ПСРЛ. — Т. 1. — Лаврентьевская летопись. — С. 21.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

³⁰ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Ф. Указ. соч. — С. 309.

³¹ Б а р а ц Г. М. Критико-сравнительный анализ договоров Руси с Византией. — К., 1910. — С. 12.

³² ПСРЛ. — Т. 1. — Лаврентьевская летопись. — С. 15.

³³ Там же. — С. 21.